

Staden: Speglingar av Kosmos

Ulla Wagner

När Selma Lagerlöfs Jerusalemfarare i kvällssolens strålar närmar sig staden efter den långa resan tycks det den febertrötte smeden Birger Larsson som, "... att det sken, som föll över jorden, inte kom från solen, utan från staden ovan honom. Det utgick från dess murar, som skimrade likt ljust guld, och från dess torn, som voro täckta med skivor av bränt glas". Men när han ett par dagar senare på bår förs in i staden tror han först att han kommit till ett annat Jerusalem. Fula grå husmurar, lemlästade tiggare, avskrädeshögar, från stank, magra smutsiga hundar och trånga gator, fyllda av all slags folk, stämmer inte med den bild han burit i sitt hjärta av det rätta och sanna Jerusalem.

Att en helig stad för en troende ses som i ett förklarat ljus, som vore den fylld av en översinnlig kraft och vore en tröskel till himlen eller kosmos gäller inte endast Jerusalem. Flera andra städer visar – eller visade – på ett nära samband mellan den härvarande mänskliga världen och den hinsides liggande. Trots att staden för oss, nu i slutet av det andra årtusendet, är ett livsrum som vi främst kopplar samman med industri, teknologi, handel och ett differentierat ekonomiskt liv, har religiösa föreställningar haft en mycket större betydelse vid stadens uppkomst än vi kan föreställa oss. Även om man kanske inte vill gå så långt som religionshistorikern Karen Armstrong när hon, rörande den antika världen i Mellanöstern och Medelhavsområdet, skriver: "Vid denna tid sågs varje stad som en helig plats, vilket ter sig främmande för moderna västerlänningar som ofta upplever staden som ett gudsförgäta område där religionen spelar en allt mer underordnad roll."¹

Förutom de områden som Armstrong tar upp, visar en jämförelse av tidig urbanism på andra håll i världen likartade företeelser i de fall städerna är knutna till det vi vanligtvis förstår med historiska högkulturer och ett högproducerande jordbruk. Däremot är bilden en annan i de områden där urbanismen är av ett senare datum, vilket står klart när man tar in de tidigaste svenska städerna i diskussionen, vilket vi gör i slutet av detta kapitel. Men kopplingen till det religiösa tankesystemet och det religionshistoriker kallar den sakrala geografin kan hjälpa oss att få en bredare förståelse av staden som ett sociokulturellt fenomen.

Om vi börjar med den sakrala geografin och dess innebörd är den inte svår att förstå. Kopplingen mellan det heliga och vistelsen i naturen, vare sig det gäller skogar, sjöar eller bergsområden, har för många i vårt land en prägel av andliga övertoner, det tycks ge en känsla av samklang med något utanför den mänskliga vardagen. När man befinner sig i ensamhet i en stor och mäktig skog eller blickar ut från krönet av en bergshöjd kan en känsla av extas upplevas, en hänryckning som lämnar det vardagliga jaget bakom sig. Men det är mera sällan som sådana känslor är knutna till en viss specifik plats och att den delas av andra samt består över tid. Härigenom skiljer den sig från 'den sakrala geografin', där föreställningen om att vissa platser innesluter det gudomliga eller det övernaturliga delas av en större grupp människor eller ett folk. Oberoende av när i historien, eller förhistorien, sådana sakrala platser uppstått har de ofta en tidlös karaktär; de har funnits från tidens början.

Kanske är det ett allmänmänskligt drag, detta sökande efter det som är av gudomlig karaktär, det som innesluter den vanliga fysiska världen men inte är av samma substans. Men riktigt när vi människor började föreställa oss en värld fylld av osynliga krafter är svårt att säga. Indirekt kan vi få vissa ledtrådar genom de arkeologiska lämningarna från den paleolitiska tiden som ger vid handen att människans tankeförmåga för många tusentals år sedan började få ett innehåll som motsvarar det vi vanligen förstår som mänsklig kultur i betydelsen av ett meningsbärande system. Redan för omkring 45.000 år sedan kan gravgåvor vid en neandertalares grav tolkas som att denna typ av hominid redan hade föreställningar om en existens efter detta livet.

Ett annat indicium, från vår egen typ av människoart, är de mäktiga grottmålningar och ristningar som finns på flera håll i Västeuropa liksom i Afrika och Australien där en del är uppemot 25.000 år gamla. De tolkningar som gjorts av dessa djur och tecken, vilka är återgivna med stor konstnärlig skicklighet, visar på en tankevärld som minner om de totemistiska föreställningar som finns hos sentida fångstkulturer och där den bärande tanken är att det finns en nära frändskap mellan människan, individen eller den lokala gruppen, och olika djur, naturfenomen

och specifika platser i naturen. När det gäller platser, oberoende av var och när denna sakrala geografi träder fram, är den ofta kopplad till specifika naturformationer som berg och klippor, som skogsdungar eller som vattendrag och källor. Men en sådan plats är inte sakral i sig, det fordras en uppenbarelse eller vision som uppenbarar att platsen har en annan karaktär än den materiella värld som utgör människans vardagstillvaro.

Naturgivna platserns helighet är således inte svåra att förstå för den som delar den "svenska" synen på naturen, men den sakrala geografin har också gällt (och gäller) tempelkomplex och städer trots att dessa till sin fysiska natur är mänskliga skapelser. Eftersom fokus här gäller staden och staden som en spegling av det himmelska och det kosmiska kan det vara klargörande att ägna en tanke åt varför städer och större byggnadskomplex en gång uppstod. Det står då klart att flera faktorer måste vara för handen: det måste finnas en god ekonomisk (ekologisk) bas samt god tillgång på vatten; teknologin måste vara välutvecklad (i förhållande till den förurbana) både vad gäller agrara och icke-agrara verksamhetsområden; det måste finnas ett relativt omfattande befolkningsunderlag; och det måste finnas en komplex samhällsorganisation och en välutvecklad maktstruktur. Av detta framgår att staden som en mänsklig skapelse var beroende av den materiella utveckling och befolkningstillväxt som jordbruksrevolutionen förde med sig. Utan denna, som på sikt ledde till större omvälvningar än vi vanligen kan föreställa oss, hade vår värld sett helt annorlunda ut idag.

Kosmos och det rituella livet

När människans religiösa liv kom att ritualiseras och när rituella specialister kom att spela en framträdande roll vet vi inte. Det är dock inte osannolikt att dessa specialister en gång i forntiden liknade de shamaner, som vi känner från sentida samhällen, vilka baserade sin utkomst på jakt, fiske och samling av ätliga växter och vars andliga liv präglades av totemistiska föreställningar. Shamaner som var en länk mellan det härvarande och det hinsides, antingen detta var en underjord eller en kosmisk himlasfär, med väsen som styrde den enskildes, eller gruppens, livsöden på gott och ont. Kanske vi redan här, innan jordbruket kommit att bli av vikt, har föreställningar om solens, månens och de övriga himlakropparnas betydelse för det jordiska livet. För att överleva, både som individ och som grupp, har människan varit beroende av en god kunskap om den naturmiljö hon levte i. Men denna kunskap gäller inte enbart den rumsliga dimensionen; solens regelbundna gång och månens faser blev också av grundläggande betydelse för en

uppfattning om tiden och en regelbundenhet i tillvaron. Dygnet och årstiderna var av vikt för bytsdjurens beteende och växtlighetens mognad och därmed också människans lekamliga överlevnad.

Kopplingen mellan himlakropparnas lägen, årstidernas växlingar, den värmande solen och det livgivande regnet blev av avgörande betydelse för de tidiga jordbrukssamhällenas överlevnad. Kunskap om dessa ting och förmågan att rätt tyda de skilda tecknen ger vid handen att astronomi (och en matematisk färdighet) fick formen av astrologi, himlakropparnas betydelse för människans liv och öde. Att rätt förstå deras läge och inbördes mönster och från dessa dra slutsatser om sådd och skörd kom att fordra specialistkunskap. Solen, månen och stjärnkonstellationerna sågs också som gudomliga väsen som man hade en direkt relation till och vilka därför fordrade specifika förhållningssätt, i form av ritual, för att inte bli vredgade och låta denna sin vrede ta formen av naturkatastrofer, missväxt och farsoter. Det är sannolikt att det rituella livet, för individen såväl som för gruppen, kom att alltmer formaliseras i takt med att jordbrukarsamhällena växte både till befolkningstal, komplexitet och interna sociala skiktning. Huruvida de rituella specialisterna kom att utgöra hövdingar i de förurbana samhällena vet vi inte, däremot bör de ha varit knutna till den "världsliga makten". Vad vi också vet är att när de antika kulturerna träder fram i sin urbana form (i Mesopotamien, Egypten, Indien, Kina och Mesoamerika) så styrs de av sakrala, eller gudomliga, kungar.

Dessa härskare har flera drag gemensamt med de karaktäristika som gäller den sakrala geografins heliga platser. Religionshistorikern Mircea Eliade har på ett övertygande sätt visat hur betydelsefull en beständig kommunikation med den himmelska sfären är för det mänskliga varandet och hur ordnandet och kategoriseringen av plats och rum följer gudomligt givna grundmönster bland såväl enkla fångstkulturer som mera komplexa samhällen. Eliade talar om en axis mundi, en världsaxel, en kosmologisk prototyp för den vitt skilda föreställningen om en kosmisk pelare, på vilken himlen vilar, men som också utgör kontaktleden mellan människans värld och gudarnas. Från vår egen forntida gudasaga känner vi igen fenomenet i form av Yggdrasil, den ask som breder ut sig över hela världen.

Oavsett om den kosmiska kontaktlänken har formen av ett träd, ett berg, en lian, en pelare eller en stege (Jakobs stege), utgör denna världsaxel det nav omkring vilken vår värld rör sig. Axeln ligger således i mitten, den är jordens navel och världens central-

punkt oberoende av var den befinner sig geografiskt sett. Det mytiska berget Meru, som tros ligga norr om Himalaya, klippan i Jerusalem där templet byggdes, den heliga Ka'aba i Mecka, de babyloniska zigguraterna och den fulländade kinesiske kejsarens huvudstad är alla platser som befinner sig 'mitt i världen' och som utgör den världsaxel som öppnar sig mot den himmelska och gudomliga sfären. Utan dessa öppningar och genom vilka människans värld blir en del av den kosmiska ordningen skulle hon vara prisgiven åt onda anslag på samma sätt som kaos och det onda i form av mytiska drakar och demoner strävar att omintetgöra gudarnas skapelse.

Platsens betydelse i den sakrala geografin var av vikt för många tidiga städer men lika viktig var härskaren, i många fall i form av en prästkung, som i sin egen gestalt utgjorde ett centrum, en världsaxel. Monarken som symbolisk, och ibland som faktisk, sammanhållande centralpunkt för en stat finner vi på skilda håll i världen, men i de fall där han (mer sällan en kvinna) betraktas som en veritabel axis mundi i det rådande religiösa tankesystemet får hans residens ofta en utformning som är en spegling av kosmos.

I många kulturer har solen haft en nära symbolisk koppling med härskaren, som i det forntida Egypten, det sydamerikanska Inkariket eller japanska kejsardömet, och solen (och regnet) återkommer i många av de ritualer som härskaren hade att utföra. Genom ett moraliskt oförvitligt leverne och genom att på det korrekt fastställda sättet utföra dessa religiösa ceremonier fanns föreställningen om att samhället genom honom kunde kontrollera och/eller påverka de krafter som styr naturen. Om härskaren brast i något avseende, till sin karaktär eller sitt sätt att utföra riterna, drabbades staten av missväxt och farsoter.

Härskarens roll som medlare mellan den härvarande världen och den himmelska återfanns också i mer påtagligt världsliga sammanhang genom rollen som förmedlare, och fördelare, av de timliga förnödenheterna. Palatsen och tempelkomplexen i de tidiga städerna stod för indrivning av skatter (oftast i natura) och utdelning av mat och förnödenheter till undersåtarna skedde ofta vid rituella tillfällen och festligheter. (De tidigaste exemplen av ett skriftspråk – från Mesopotamien, ca 3000 före vår tideräkning – utgörs inte av religiösa eller litterära texter utan är förteckningar över skattepliktiga varor och liknande prosaiska listor.) Just den rättvisa fördelningen speglar också härskarens roll som domare, där kung Salomo är en prototyp för den rättvisa konungen i såväl den judiska som den kristna traditionen. De ekonomiska och politiska aspekterna av makten

är för oss idag självklarheter. Däremot kan den religiösa betydelsen och länkarna till det kosmiska framstå som svårförståeliga, ja rentav som exotiska eller vidskepliga tankebyggnader. Inte desto mindre har de varit (och är fortfarande i en del fall) av betydelse som en viktig aspekt av många städers tillkomst, där speciellt de tidiga stadsstaterna är något av en prototyp.

Speglingar av kosmos

Städer, vars byggnadsmönster för hela staden eller de centrala delarna av den är en mikrokosmisk bild av kosmos, finner vi där det rituella livet i hög grad styrs av astrologiska föreställningar. Dessa är grundade på astronomiska iakttagelser men tolkningarna knyter an till tron på ett gudomligt, eller översinnligt, panteon som styr människans öde. Fyra städer från olika tidsskeden och så pass skilda kulturområden som Mexiko, Indien, Kina och Indonesien ger en god illustration av hur staden, eller delar av den är en återspeglings av kosmos. Två av dem, Teotihuacan och Varanasi (eller Benares), utgår från den sakrala geografin i sig, genom att platsen var den heliga kärnpunkt omkring vilken staden sedan växte. De två övriga, Peking och Yogyakarta, har härskaren som 'världspelare', som världens centrum och länk till kosmos.

Teotihuacan och Varanasi

Omkring fem mil nordost om Mexiko City ligger ruinerna av staden **Teotihuacan**, som från tiden för vår tideräknings början till slutet av 600-talet var den största och mest betydande förkolumbianska staden på den amerikanska kontinenten. Besökaren möter här två mäktiga pyramidformade tempelfundament och en fem kilometer lång bred stenlagd gata i nord-sydlig riktning som fått namnet 'De dödas väg'. I dess sydliga ände kan man också se ruinerna av ett stort komplex med tempel och byggnader för administration, handel och andra officiella ändamål. Den största pyramiden, Solens, är belägen på östra sidan av De dödas väg, vilken i övrigt var kantad av ett stort antal tempel och altare på ömse sidor, medan Månens pyramid utgör den nordliga slutpunkten.

Detta mäktiga och gåtfulla komplex har alltsedan områdets erövring av spanjorerna på 1500-talet lockat till utforskning. Under årens lopp har ett stort antal olika utgrävningar gjorts, både av de ceremoniella byggnaderna och vanliga bostadskvarter. Men det intressantaste i detta sammanhang är den i slutet av 1960-talet utförda karteringen av den stora Solpyramiden och den vidsträckt grottförbyggnaden över vilken den vilar. Man fann då att en östvästlig siktlinje från

grottans öppning mot den västra horisonten (solens och Plejadernas nedgång) korresponderade med kalendariska datum. Denna orientering vägledde sedan placeringen av pyramiderna och de Dödas väg som ligger i rät vinkel mot den östvästliga baslinjen. Men inte bara förhållandet till himlakropparna och tiden var av vikt. Även det heliga berget Cerro Gordo ingår i beräkningen för detta viktiga centrum, vilket gjort att De döda väg avviker med 15.25 grader från en regelrätt nordsydlig riktning.

Då grottor i andra mellanamerikanska kulturer knöt an till kult och föreställningsvärld har amerikanisten René Millon sett grottan under Solpyramiden och därmed staden i sig som 'ett vägskäl i kosmos', som den axis mundi kring vilket världsalltet vrider sig. Fyndet visar också på förekomsten av människooffer sannolikt för att blidka de gudar och makter som styrde tillvaron. Trots att astronomi och matematik, liksom tideräkning och kalendrar var mycket långt utvecklade vetenskaper hos flera mellanamerikanska folk i forntiden, har en 'kosmisk' stadsplanering av detta slag inte påträffats vare sig i tiden innan Teotihuacan trädde fram som den dominerande makten i området eller efter dess fall i slutet av 600-talet.

Trots ett flertal arkeologiska utgrävningar med många fynd och ett avtäckande av stadsplaner och bildkonst, är det fortfarande många frågor som är obesvarade när det gäller Teotihuacan. Det är osäkert vilket folk det var som anlade staden och när spanjorerna kom till området övertog de aztekernas namn på ruinstaden, en benämning som betyder 'Gudarnas boning' eller 'Platsen där man blir gud'. Till skillnad från andra mellanamerikanska folk som lämnat efter sig skriftliga källor (mayas hieroglyfer är de bäst kända) och som fortfarande existerade som etniska grupper vid tiden för spanjorernas erövring, fanns det inget definierbart 'teotihuacanofolk' och man har inte heller funnit ett skriftligt material bland fornfyndet, även om en del bilder möjligen kan ha utgjort ett bildspråk, som dock ingen ännu kunnat tolka.

Samtidigt var staden den största och mest betydande, med en befolkning vilken som mest kan ha uppgått till 150–200 000. Annat som de arkeologiska utgrävningarna visat oss är att stadens befolkning var bosatt i rektangulära inhägnade gårdsområden, eller kvarter, med flera familjer inom varje enhet och där bostädernas väggar ofta var försedda med muralmålningar. Genom utgrävningar, av bland andra den svenske amerikanisten Sigvald Linné, vet vi också att olika hantverk tenderade att koncentreras kvarters- eller områdesvis samt att vissa delar av staden befolkades av 'invandrare'. Däremot inte om dessa var bofasta

eller temporärt boende handelsfolk eller sändebud. Hur staden styrdes är inte heller klart, kanske av en prästkung men, enligt de flesta forskare, mera sannolikt av ett prästerligt och administrativt stånd även om detta inte kan bekräftas i bildkonsten.

Vi vet också att staden i hög grad livnärdes dels av traktens jordbruk, dels av en omfattande handel med mer avlägsna områden och att den främsta exportvaran var produkter av obsidian, ett vulkaniskt glas, som var av mycket hög kvalitet. Vi vet också att den främsta gudomen var kvinnlig (på himlavalvet manifesterad av solen) men att en manlig storm- och regngud samt 'den befrädrade ormen' Quetzalcóatl, mest känd från andra och senare mellanamerikanska kulturer (och kopplad till planeten Venus), också var centrala för det rituella livet.² Stadens fysiska form och dess rituella liv speglade således de kosmiska krafter som styrde tillvaron och dess fortbestånd.

Den heliga staden **Varanasi** (eller Benares) ligger på Ganges västra strand där floden svänger norrut, tillbaka mot sitt källflöde i Himalaya. Den östra stranden är nästan helt obebyggd och anses vara en olycksbringande plats att dö på, i motsats till den västra. Att Ganges här flyter norrut, från dödens riktning i söder mot den goda återfödelsens befrälse i norr anses speciellt lyckobringande av de pilgrimer som söker sig till staden för att sluta sina dagar där. Staden är en av de äldsta och heligaste platserna i Indien och är en tirtha, vilket bokstavligen betyder vadvärdställe men också kan stå för heligt vatten. I religiös mening är en tirtha ett överfartsställe, en port från vilken det Högsta blir kraftfullare, tydligare och lättare att nå. Ens böner hörs snabbare, önskingar uppfylls bättre och ceremonier ger större välsignelse. Det finns tusentals tirtha i Indien men enligt många är Varanasi den viktigaste, liksom Ganges är den viktigaste floden.

Om våra kunskaper om Teotihuacan fortfarande är fläckvisa och många frågor kvarstår, kanske för att aldrig kunna besvaras, förhåller det sig annorlunda med Varanasi. Här föreligger en rik dokumentation (både inhemsk och internationell) och staden utgör en av de viktigaste vallfartsorterna inom ett levande trossystem. Ur detta omfattande material kan vi här enbart finna plats för att ta upp några av de aspekter som knyter an till den övergripande problematiken – speglingen av kosmos.

Varanasi, som är stadens officiella namn, har sitt ursprung i Anandavana, Den välsignelsebringande skogen, en helig lund där gudomliga väsen som representerade ett slags livskraft dyrkades, möjligen så

tidigt som tusen år före vår tideräkning. När Vishnu och Shiva växte fram som hinduismens stora gudomligheter införlivades dessa väsen i hindugudarnas följe. Området drog tidigt till sig religiösa sökare, asketer och yogi och blev en plats där nya filosofiska och andliga tankar grodde och Varanasi blev känt som ett lärdomscentrum. Här verkade bland andra jainisternas Mahavira för omkring 2.500 år sedan och här, i Sarnath utanför Varanasi, höll Buddha sin första predikan. Enligt myterna var det stadens skön-het som lockade till sig Shiva, asketen på berget Kailash i Tibet, när han behövde ett hem för sig och Parvati, Himalayas dotter. Staden kallas också Kashi – den strålande – och det var här som guden Shiva för första gången manifesterade sig som en ljuspelare. Sedan dess har staden, vars centrala del ses som denna enorma pelare (en *dyotir linga*), förblivit Shivas jordiska boplat. Många myter berättar om ursprunget till att *linga* (fallos, symbol för växtkraft och bördighet) dyrkas på jorden och denna fallosymbol (som står i och omges av *yoni*, ett cirkulärt fundament i form av ett sköte, säte för den kvinnliga gudomliga energin) återfinns överallt i Varanasi.

En myt ur Puranaberättelserna förtäljer, att Brahma, Skaparen, och Vishnu, Världsuppehållaren, hade råkat i gräl om vem av dem som var den mäktigaste. 'Ingen av er utan Shiva, sa de visaste (eller vedas) som kallats in för att avgöra tvisten. I samma ögonblick bröt en ofattbar och bländande ljuspelare sönder jordskorpan mellan de båda förstummade gudarna och trängde vidare upp genom himlens allra högsta tak. Häpna beslöt sig då de båda för att ta reda på början och slutet av detta fenomen. Vishnu antog formen av ett vildsvin och bökte sig ner i de undre världarna. Brahma flög uppåt i gåsgestalt så långt som himlarna når. Men inte ens hundratusen år av försök att mäta det Oändliga och det Omätliga gav resultat, så de återvände till utgångspunkten. Då framträdde Shiva ur ljuspelaren och avslöjade sig som universums skapare. Vishnu erkände genast Shiva som Herre. Men Brahma måste Shiva först besegra genom att hugga av ett av hans huvuden. Därför har Brahma sedan dess bara fyra huvuden. Berättelsen tjänar också som en av många mytiska förklaringar till att Brahma inte längre dyrkas i Indien.

Andra heliga, indiska städer kallas också Kashi, men det som skiljer Kashi-Varanasi från dessa är det unika att staden i sig ses som en ljuspelare, en helgedom mot vilken hela universum riktar sin tillbedjan. Kashi är den plats där universum skapas och förstörs vid början och slutet av varje kosmisk tidscykel, *yuga*. Men den är också den enda plats som är undantagen från den oupphörliga cykeln av de fyra tidsåldrarna

och därför råder alltid *Satya Yuga*, Sanningens tidsålder, i Kashi. Den är en enorm *linga*, som är omsluten av pilgrimsvägen *Panchakrosi* (fem *koshas*, ca 15 kilometer som radien i denna Kashi) och det tar fem dagar att fullborda vandringen runt den.

Traditionell litteratur från 500-talet före vår tideräkning beskriver Kashi som en mandala, en helig cirkel.³ I sanskritskriften *Manasara SilpaSastra* (en avhandling om arkitektur) beskrivs den heliga geometri, de rituella föreskrifter och den planlösning som skall följas för att etablera en mandala för ett tempel eller en stad. Eftersom Kashi-Varanasi vuxit fram under en lång tid kan man i det snåriga gatumönstret knappast urskilja mandalan eftersom den är mer symboliskt än geografiskt utlagd. Den yttre cirkeln är dock klart urskönjbar, då denna gräns utgörs av pilgrimsleden *Panchakrosi* och centrum för denna, liksom ett antal cirklar i i fallande storlek, utgörs av Shiva (*Vishvanatemplet*). Väderstrecken markeras genom åtta gudomliga Väderväktare. Förutom att Varanasis mandala återspeglar universum i ett mikroskosmiskt perspektiv är den också ett mikrokosmos av Indiens heliga geografi. Här återfinns exempelvis alla övriga indiska Kashistäder som symboliska markeringar liksom hela den hinduiska panteon med dess otaliga gudomligheter.

Mer än en miljon pilgrimer söker sig årligen till Varanasi. Förutom att vandra pilgrimsleden *Panchakrosi* badar de i Ganges heliga vatten som renar från synder och för också med sig vatten hem. De för med sig döda anhörigas kvarlevor för kremering eller askan av dem. Att allt fler vill kremeras vid speciella *ghat* (angöringsplats, ofta med trappor eller strandbank) har i kombination med det ökande antalet pilgrimer föranlett en hel del konflikter och gör också staden till en källa för smittsamma sjukdomar.

Som västerländsk betraktare är det nog det senare förhållandet som ses som upprörande. Vi frågar oss hur människor kan doppa sig i Ganges flodvatten och dricka av det och se detta som en renande handling, samtidigt som vattnet är så uppenbart förorenat av kroppar, kremeringsaska och andra orenheter. Men inom ramen för den sakrala geografin råder andra lagar. Här gäller renhet den andliga sfären och den kosmiska nåd som råder i Varanasi gör att allt sker i ett heligt sammanhang, antingen det är kremeringar, matoffer eller helt vardagliga handlingar.

Shiva är både Skaparen, Förstöraren och Asketen och förekommer i en mängd olika – för oss – motsägelsefulla former. Kashi-Varanasi är både en dödens stad och en garant för en god återfödelse.

Ännu lyckligare vore förstås att slippa återfödas och därigenom nå den slutliga befrielsen.

Peking och Yogyakarta

I Mingkejsarnas Peking (1368–1644) och sultanatet Yogyakarta, vars palatsstad uppfördes år 1756 på södra Java, är det inte platsen i sig som givit upphov till den kosmiska modellen utan härskaren. När det gäller Peking rör det sig idag om ett minnesmonument över en svunnen tid – den siste kejsaren störtades år 1912 medan sultanatet i Yogyakarta fortlever, liksom de religiösa föreställningar som är knutna till sultanens person.

För Mingkejsarnas **Peking** fanns en mycket klar föreskrift om hur den idealiska stadsplaneringen skulle se ut. Redan Konfucius (eller Kong Fu Zi som levde åren 551–479 före vår tideräkning) hade i den rituella texten Zhou Li föreskrivit att man medelst divination skulle fastställa den rätta platsen och tiden för en huvudstad med hjälp av feng shui. Det var dock först under Ming- och Qingdynastin som denna stadsplanering fick sin fulla utformning. Det centrala begreppet feng shui står för vind (feng) och vatten (shui), vilka sågs som svårbegripliga naturkrafter, opersonliga och utanför de personifierade gudarnas krets. För att finna den gynnsammaste orienteringen och placeringen, inte bara för en huvudstad utan också för en förfädersgrav, ett hem eller en större byggnad används detta system ännu i dag. Det kan sägas ha en pseudovetenskaplig karaktär då det inte omfattar en andetro utan bygger på ett komplicerat system av samband mellan tid och rum, årstider och år, djurkategorier, färger och väderstreck. Men det säger sig också självt att vid planeringen och lokaliseringen av en stad så togs hänsyn också till politiska, ekonomiska, klimat- och transportmässiga faktorer.

Men när väl tid och plats fastställts skulle staden orienteras efter de fyra väderstrecken och axeln skulle utgöras av en huvudväg i nordsydlig riktning, längs vilken processioner skulle färdas och efter vars sidor byggnaderna skulle vara symmetriskt anlagda. Stadsplanen skulle vara kvadratisk (som jorden ansågs vara även om den senare byggdes i rektangulär form) och ha 12 symmetriskt placerade portar, av vilka de vid den nordsydliga huvudvägen skulle vara de största. Den skulle också vara centrerad så att de viktigaste byggnaderna som kejsarpalatset och audienshallen låg i centrum och den skulle vara muromgärdad. Anfädersaltare och altare till Jordens ande var placerade på var sin sida om nordsydvägen från palatset till södra stadsporten medan ett eller flera andra altare placerades i ytterområdet.

För den som idag besöker Den förbjudna staden (egentligen Den jordiska purpurfärgade staden) i Peking är det nog arkitekturen och den skulpturala utsmyckningen som man tar fasta på utan att vara klar över att vandrigen över palatsgårdar och hallar sker i en anläggning som återger den himmelska modellen och den hierarki som präglar skapelsen.

Men till skillnad från Teotihuacan är det inte huvudstaden som sådan (fram till år 1421 hade Nanjing varit Mingdynastins huvudstad) som var navet i den världsliga tillvaron utan kejsaren i sig, som från centrum härskade som en avbild av den Himmelska makten. Den jordiska administrationen och hierarkin ansågs svara mot en himmelsk modell och var således en klar spegling av kosmos och den himmelska makten. Denna troddes förlagd till en stjärnbild nära nordpolen vid namn 'Den purpurfärgade dolda inhägnaden' och Himlen själv, Tien fanns vid Polstjärnan, omgiven av sin stad av stjärnbilder och sitt hov. Namnen på stjärnbilderna innanför den purpurfärgade dolda inhägnaden är analoga med hierarkin i kejsarstaden; där finns motsvarigheten till kejsarliga prinsar och prinsessor, söner till kejsarliga konkubiner, högre och lägre ministrar, censorer, högsta domare, ceremoniråd, generaler och konkubiner. Varje position i himlen är förebild för, och har sin motsvarighet i den världsliga kejsarstaden, både till sin arkitektoniska uppbyggnad och till de personer som befolkade den – även om det motsatta förhållandet kanske förefaller mer logiskt för oss.

Eftersom kejsaren i sig var axis mundi, centrum för världen och förbindelsen med himlen, med epitetet Himlens Son, uttrycktes inte detta i monumentalbyggnader. Hur imponerande vi än må finna byggnaderna i 'den förbjudna staden' så är de alla relativt låga och väl förborgade innanför murarna och, som vi antydde ovan i fallet Nanjing, världens centrum kunde skifta beroende på kejsarens uppehållsort.

I den traditionella kinesiska kosmologin sågs huvudmålet för gudarna vara människans materiella och moraliska välfärd som var nödvändig för att världen skulle fungera väl och fortbestå. Men den harmoni med Himlen som erfordrades, och som kom till arkitektoniskt uttryck i kejsarstaden, kunde enbart upprätthållas om kejsaren förde ett moraliskt leverne och var oförvitlig i sina rituella plikter. Om dessa inte utfördes på fastlagt sätt rubbades harmonin, vilket yttrade sig i missväxt, krig och farsoter, vilka tolkades som att kejsaren inte längre hade Himlens gunst; han var inte längre Himlens son. I Kinas historia kan vi se hur bondegeneraler leder folkliga uppror och hur dynastier avlöser varandra, där såväl ekonomiska

som politiska faktorer varit avgörande och en förklaringsmodell av den kosmiska typ som vi här visat låter sig väl anpassas till ett sådant historiskt förlopp, även om den för en västerlänning snarare framstår som något av en omvänd bevisföring.

Staden **Yogyakarta**, belägen på den bördiga Keduslätten på ön Javas sydkust, är ett av Indonesiens främsta turistmål, känd för sin batikindustri, sitt silver-smide och, inte minst, för sitt sultanpalats, kraton, med tillhörande lustträdgård. Den har en del karaktäristika som den delar med Mingtidens Peking; kraton är den centrala mittpunkten i staden och dess härskare ses som en gudinkarnation, men medan Den förbjudna staden numera är ett historiskt minnesmärke, är kraton och sultanen centrum för nu levande trosföreställningar och det därmed sammanhängande rituella livet.

Staden anlades vid mitten av 1700-talet mellan vulkanen Merapi i norr och Sydhavet i söder efter det att interna stridigheter hade delat det centraljavaniska furstedomet Mataram i två mindre furstendömen, Surakarta och Yogyakarta. Placeringen är symboliskt strategisk och grundar sig på en i Sydöstasien allmänt spridd föreställning om berg och hav, eller floder, som boningar för mäktiga andeväsen. Dessa, ofta namngivna, väsens gunst är eftersträfvansvärd eftersom de skänker bördighet, främst i form av rikliga risskördar, vilka är grunden för den allmänna välgången. Omvänt kan deras vrede orsaka sjukdom och ond bråd död – genom vulkanutbrott från berget i norr eller epidemier som anses komma söderifrån, från havet. Såväl vulkanen Merapis andehärs-kare Sapu Jagat som Sydhavsgudinnan Ratu Kidal är mäktiga beskyddare av sultanatet.

Även om Mingkejsarens centrala ställning reflekterade en trostradition som byggde på såväl folkliga som taoistiska föreställningar och formaliserades av Konfucius och hans lärjungar, medan sultanen av Yogyakarta verkar inom ett trossystem med en hinduistisk och buddhistisk grund som senare överlagrades av islam, kan båda betraktas som axis mundi, det nav kring vilket allt rör sig. Sultanens ämbetstitel Hameng-ku Buwana, '[han] som bär världen i sitt knä', speglar väl denna föreställning om makten, både i sin religiösa och politiska aspekt, vilka förenades i härskaren.

Kratons planlösning och dess symbolik uppvisar också paralleller med Den förbjudna staden genom att själva palatset ligger i centrum samt att hela palatsområdet är rektangulärt och muromgärdat och försett med portar, om än bara fem till antalet. Liksom fallet var i Peking bebor hovfunktionärer,

hantverkare och livgardet olika kvarter inom det yttre palatsområdet. Området består av en rad gårdar som löper från norr till söder och som är förbundna med varandra genom dekorativt utformade portaler. Den centrala gården är Pelataran (stor gårdsplan) och på ömse sidor om den, efter nordsydaxeln, ligger mindre gårdar symmetriskt ordnade. Två stora öppna torg, ett i norr och ett i söder, bildar förgårdar till kraton, vars centrum är Dalem Prabasuyasa, vilket kan översättas med Huset med ett evigt ljussken eller Det strålande ljusets hus. I Prabasuyasa förvaras de nio kungliga regalierna samt ärvda föremål som spjut och dolkar, vilka betraktas som kraftladdade och heliga. Här står också en praktbädd helgad åt risgudinnan Sri.

Religionshistorikern Timothy Behrend anser att om denna byggnad representerar världsberget Meru som ligger i världsalltets centrum, så representerar den omgivande gården Pelataran det hav som i hinduisk kosmologi omger Meru. Gårdarna på ömse sidor om Pelataran, symmetriskt anlagda i nord och syd liksom portar och byggnader, kratons yttermur och vallgrav representerar i sin tur de kontinenter och hav, som i koncentriska cirklar omger Meru och bortom vilka den ändlösa kosmiska oceanen breder ut sig.⁴

Dessa exempel: Teotihuacan, Varanasi, Peking och Yogyakarta skulle kunna flerfaldigas men fränsett en viss skillnad i vad vi kan kalla den kulturella dräkten ger de alla uttryck för samma grunduppfattning; människan som del av kosmos, där himlakropparna inkarneras i gudomligheter, där astrologin styr livet och där stadens centrum är en spegling av den kosmiska modellen, antingen dess centrala grund eller dess härskare är den axis mundi som allt rör sig runt.

Jerusalem

Städer kan vara heliga utan att därför i sin planlösning uppvisa mönster som är en reflektion av det gudomliga och/eller kosmiska. Jerusalem är här ett gott exempel på hur tankar och föreställningar om det gudomliga kommit att knytas till platser och byggnader som är bemängda med associationer kring händelser och personer som är av fundamental betydelse för tre religioner: Judendomen, Kristendomen och Islam. Företrädare för dessa tre trossystem ställer alla krav på 'äganderätten' till samma heliga stad utifrån sina religiösa och historiska traditioner. Inom murarna för Jerusalems Gamla stad återfinns vi Klagomuren, Kristi Begravningskyrka och Klippdomen som centrala uttryck för respektive tros heliga historia.

Den kamp om överhöghet över Jerusalem, som vi kan följa i tidningar och TV, har en dimension som gör det svårt att hitta förnuftsbaseade samlevnads-lösningar godtagbara för alla parter (ett fenomen som vi också möter på andra håll i världen). Samtidigt som alla tre religionerna erkänner samma Gud (ehuru i form av en treenighet inom kristendomen), har en gemensam anfader i Abraham och i grunden har en etik som har sitt ursprung i de tio budorden.

I det här sammanhanget, där planer och platser i staden som återspeglar det heliga är det primära, lämnar vi Jerusalems 3000-åriga såväl religiösa som ofta blodiga historia därhän, utom för att se varför just de tre ovan nämnda byggnaderna/platserna kommit att bli av så grundläggande betydelse för respektive religion. Samtidigt som vi bör hålla i tankarna att Gudomen för alla tre är ofattbar och ogripbar och därför inte ger sig tillkänna på det sätt som vi mötte tidigare i de fyra städer som exemplifierade en återspeglning av kosmos. Däremot kan Guds nåd och det heliga förnimmas på dessa tre platser genom att de är symboliska uttryck för det som upplevs som essentiellt inom den religiösa tankevärlden och därmed som sant och tidlöst.

För **Judendomen** tar Klagomuren denna centrala plats. Den anses vara den enda rest som återstår idag av det tempel som lades i ruiner av romarna år 70 efter vår tideräkningens början. Och för att förstå dess starka symboliska innebörd måste vi gå 3000 år till-baka i tiden, till kung David som förenade Israel i norr och Juda i söder till att bli ett kungadöme och flyttade sin huvudstad från Hebron till Jerusalem. Han lät också flytta den heliga förbundsarken från rikets västgräns i Kirjat-Jearim, som förutom att legitimera hans styre också förvandlade Jerusalem till en helig plats för judarna. David planerade också det mäktiga tempel som hans son Salomo sedan lät uppföra och som babylonierna jämnade med marken när de systematiskt lade Jerusalem i spillror (587/86 f.v.t.). Folket fördes bort i fångenskap till Babylon liksom templets dyrbara inredning och förbundsarken förlorades för alltid.

Efter återvändandet från Babylon byggdes ett nytt tempel, som stod klart år 515 f.v.t. på samma plats som det gamla, på den höjd i östra Jerusalem som kallas Tempelberget. Det var detta tempel som för-stördes av romarna och Jerusalem kunde inte längre vara ett mål för pilgrimsfärder och en enande kraft för alla judar. Religionsutövning i hemmet kom därefter att ersätta det förlorade templet och man samlades också i synagogor, som egentligen inte har någon kultisk status, för bön, Torahläsning

och firandet av helgdagar. Men även i ruiner förblev Jerusalem en religiös symbol som kunde ingjuta hopp för framtiden och Jerusalem prisades eftersom platsen symboliserade en evig verklighet, Guds närvaro på jorden och centralpunkt på den judiska världskartan.

Inom **den kristna traditionen** hade Jerusalem inte någon särskild status före konvertiten kejsar Konstantins tid på 300-talet. Han började omvandla inte bara Jerusalem till en kristen helig stad utan också Palestina till de kristnas heliga land. Betydelsen av symboler och historiska minnesmärken föranledde kejsaren att tillåta framgrävandet av Golgata och Jesu (förmodade) grav under det Venustempel som då stod där, trots att majoriteten i Aelia Capitolina (som staden kallades av romarna vid denna tid) inte var kristna. Fysiskt och mentalt grävde man således bort den grund som hedendomen stod på för att kristendomen skulle pånyttfödas och bli en enande kraft för romarriket. Den klippgrav och kulle – Jesu grav och korsfästelseplats – som mödosamt grävdes fram är i dag inneslutna i Kristi Gravkyrka.

Det jordiska Jerusalem kom att ses som genomsyrat av gudomlig kraft genom Jesu gärningar där och de heliga platserna blev en förbindelselänk till det himmelska. Med byggandet av Det Nya Jerusalem (främst Golgata med graven) började de kristna att utveckla en egen historia och egna sägner kring platsen, som inspirerade till samma slags tro och legender som omgav det judiska templet. När Jesu grav påträffades började vallfärderna till Jerusalem från hela västerlandet och stadens tidigare heliga centrum försköts från berget Sion och tempelberget till Golgata.

Sedan Konstantins dagar utvecklades en helig geografi där Jerusalem var världens centrum, staden var livets, fruktbarhetens, frälsningens och ljusets källa. Fram till renässansen avbildas också världskartor med den heliga staden Jerusalem i kartans mitt, i hjärtat av den kristna världen. Värnandet om denna heliga centralpunkt ledde, som vi vet, till ett flertal korståg för att rädda staden undan muslimsk överhöghet. Även förvaltandet av Kristi Gravkyrka har under historiens gång varit ett tvistefråga mellan olika kristna kyrkoläror och är så också idag med 'inmutade' och avgränsade delar av kyrkan reserverade för de skilda trossamfundens officianter och församlingar. För **muslimer** är Jerusalem den tredje heligaste platsen efter Mecka och Medina. Här finns Klippdomen byggd över den klippa (på tempelberget) varifrån Mohammed anses ha gjort sin nattliga resa till himlen där han möter profeterna och trädde inför Gud. Här ligger också al-Aqmosken på den södra delen av

berget. Men Jerusalem, al-Kuds (Heligheten, Det heliga huset), gavs också en religiös betydelse genom förbindelserna med profeterna och al-Kuds är en del av Dar al-Islam, Islams land, med alla de associationer detta innebär. Förutom anknytningen till Muhammed, Landet och Klippdomen förbinds också al-Kuds, ge-nom islams trettonhundraåriga historia i området, med helgon, lärda och hjältar som verkat och begravts i staden.

För Muhammeds efterföljare blev Jerusalem ännu mer betydelsefull som helig plats just genom hans nattliga himmelfärd. Likheter finns här med de judiska mystikernas tronvisioner och här visar sig också den muslimska uppfattningen om kontinuiteten med de äldre religionerna, judendom och kristendom. Genom att Mohammed färdades från Kaba i Mecka till Tempelberget i Jerusalem överfördes Meckas helighet till Jerusalem och en gudomlig förbindelse upprättades mellan dem. Den nattliga färden är en andlig, inte fysisk, förflyttning och omnämns i Koranens sura 17:1.

Enligt traditionen inleds färden med att Muhammed väcktes ur sin sömn vid Kaba av ärkeängeln Gabriel, som förde honom till ett bevingat fabeldjur, Buraq (i konsten ofta framställt som ett sto med påfågelsjärt och kvinnohuvud). Vägled av Gabriel fördes han på springaren till Tempelberget där han mottogs av sina föregångare, bland dem profeterna Abraham, Moses och Jesus. Muhammed ledde den gemensamma bönen och utmärkte sig därmed som den främste av profeter-na. Därpå visade sig den gyllene stege som döende fäster sina ögon på och människans själ förs till himlen med. På Gabriels uppmaning klättrade Muhammed upp och fördes till de sju himlarnas portar, en efter en och efter en lång berättelse om hans upplevelser i de olika himlarna når han slutligen Paradisets trädgård och den Himmelska tronen. Han får ta emot sin slutliga uppenbarelse, som för honom bortom den mänskliga fattningsförmågans gränser. På morgonen återvänder Muhammed till Mekka och berättar att han under natten rest till den bottersta, den mest avlägsna böneplatsen, al-Masjid al-Aqsa.

Den här skissartade beskrivningen av Jerusalem och den helighet den har för alla tre religionerna ger en antydning om hur central staden och de skilda kultplatserna är för respektive tro. De politiska strider och skärmsyttringar om överhöghet över staden, som vi dagligen underrättas om via tidningar och TV, har således en ytterligare dimension som för-svårar, kanske omöjliggör, diplomatiska lösningar i en anda av rationellt samförstånd. Stadens och platsens helighet är inte förhandlingsbar.

Den tidiga staden i Sverige

Efter att ha sett hur stor vikt de religiösa föreställningarna haft – och har – för städer i de antika högkulturerna kan man ställa sig frågan hur utvecklingen sett ut i Norden och speciellt i Mälardalens Sverige. Har vi haft, om än i mer rudimentär form, en stadsbildning där inte bara ekonomi och politik dominerat utan också en där trossystemet satt sin prägel på det urbana livet? Kan Stockholm, Sigtuna, Birka eller Gamla Uppsala knytas till kultplatser eller uppvisa spår i form av uppteckningar eller arkeologiska lämningar, som visar att religion och ritual var en väsentlig del såväl i människors liv som för stadens uppbyggnad och dess styre?

Det här är frågor som är svåra att besvara, främst beroende på avsaknaden av skriftliga källor för tiden före kristendomens genombrott som dominerande trossystem. Dessutom det faktum att tillförlitligheten i de få skrifter som finns, som biskop Rimberts biografi över Ansgar (Vita Ansgarii) i slutet av 800-talet eller Adam av Bremens biskopskrönika för stiftet Hamburg-Bremen för tiden 788–1072, kan ifrågasättas. Den senare ger oss exempelvis en ofta citerad beskrivning av 'templet' i Gamla Uppsala som helt och hållet prytt med guld och där de tre gudarna Oden, Tor och Frej dyrkades. Problemet här är att uttalandet sannolikt bygger på andrahands- eller kanske tredjehandsinformation och snarare representerar hur man föreställde sig att ett sådant tempel borde se ut än svarar mot en verklig byggnad i sinnesvärlden.

Mer användbara data har vi däremot från de mycket goda arkeologiska undersökningarna av Birka och Sigtuna som utförts under de senaste åren. Genom att sätta dessa i en ekonomisk kontext kan vi få en bättre förståelse av vilka möjligheter och begränsningar det fanns för framväxten av städer i Mälardalsområdet under 800- och 900-talen. Samtidigt bör det poängteras att det fortfarande återstår mycket forskning innan vi kan få en fullödig bild av den tidiga urbaniseringen i Mellansverige. Men några tentativa slutsatser kan ändå dras.

Inledningsvis påpekade vi att städer och stadsstater är beroende av ett jordbruk som ger ett lagringsbart överskott, som i sin tur direkt relaterar till befolkningsstorlek, samhällskomplexitet och maktstruktur. Trots att Sverige har haft jordbruk i omkring 5000 år har klimatets begränsningar lett till att endast en skörd per år kunnat tas ut. Detta betydde inte att människor led nöd: självförsörjningsjordbruk i kombination med goda betesmarker, jakt och fiske kan ge ett nog så gott liv. Men det leder inte till ett

större ekonomiskt överskott och det är först under vikingatiden (800–1050) som vi börjar se en mer markant tillväxt av det ekonomiska underlaget. Den mer utvecklade handel och hantverk som är avhängigt av en god ekonomisk bas illustreras därför väl av vår första stad, Birka. Staden var i hög grad beroende av sitt omland och närheten till det mineralrika Bergslagen men tjänade också dessa som ett slag 'servicecentrum', samtidigt som Birka var central för såväl inrikeshandeln som östersjöhandeln med dess förgreningar ut i Europa. Staden hade således ett differentierat ekonomiskt liv, en relativt stor befolkning (uppmot 1000 invånare på 900-talet) och såväl pålverk i hamnområdet som en fornborg i stadens södra utkant vittnar om en god försvarsberedskap.⁵

Men vad vet vi om det rituella livet och hur trossystemet yttrade sig i kulthandlingar? Dessvärre utomordentligt litet, och för att använda Anne Holtsmark ord, "Nordens kultur är stum ända tills kristendomen anländer omkring år 1000".⁶ Däremot känner vi relativt väl till den fornnordiska asatron och gudagorna genom såväl den äldre Eddan som från Snorres *Edda* och hans *Heimskringla* (Snorre Sturlasson ca 1178–1241). Här möter vi en gudavärld med asar och vaner, med strider mot kaos och jättar och med ett världsträd som en axis mundi som förbinder skapelsens olika nivåer. Mycket av det som träder fram i denna diktning har paralleller med kosmologier från andra kulturer.

Samtidigt är det påtagligt att de fornnordiska gudarna inte är direkt kopplade till himlakroppar. I denna föreställningsvärld kopplas inte Oden till solen och har för övrigt en komplex karaktär där krig, död och visdom griper i varandra. Samma sak gäller Tor; Varken hans strider mot kaos alla makter eller bevarandet av ordningen i Midgård kopplas till någon himlakropp. Däremot kan hans aspekter av fruktbarehetsgudom knyta an till regn och åska. I stället befinner sig gudarna på samma 'plan' som människorna genom att Asgård, asarnas borg, ligger mitt i människornas värld, Midgård. På en litterär nivå vet vi således en hel del, däremot knappast något om hur denna tro manifesterade sig i det dagliga livet.

Att de olika gudarna bör ha varit av stor betydelse i kulten kan vi indirekt få en uppfattning om genom alla de ortsnamn som omfattar ett gudanamn i samsättning med en platsangivelse som vi eller lund vilka stod för kult- eller offerplatser. Kulthandling-

arna bestod av offer till (blotoffer av djur och kanske också människor) och dyrkan av trägudar. Den gode som vi möter i de isländska sagorna som officiant var också politiskt och juridiskt ledande och det är möjligt att de herremän och kungar som stod för den politiska makten i övriga delar av Norden under vikingatiden också ledde det rituella livet. I Birkas fall låg kungsgården på den närliggande ön Adelsö. Kanske en del av kulten utövades där eftersom inga spår av ett kollektivt tros- eller kultcentrum återfinns i Birka. Med båt, eller över isarna på vintern, var det inte heller svårt att ta sig till det kultcentrum som Gamla Uppsala utgjorde (kanske 'templet' i själva verket var kungsgården därstädes). Orten var dessutom en viktig marknads- och tingsplats och fyllde därigenom flera funktioner.

Kulthandlingar på särskilda platser i det fria under vikingatiden i kombination med en ekonomi och ett byggnadssätt som inte visade sig i större kultbyggnader är sannolikt grundskälen till varför kulten i hög grad lyser med sin frånvaro i de vikingatida städerna. När religionen blir synligare så är det genom den katolska kristendomen som gradvis tränger undan den forna tron (även om denna fortlevde i mindre officiella sammanhang). Och när den nya tron visar sig i skrift och gudstjänstliv och i de byggnader vilka uppfördes i Sigtuna, Uppsala och Stockholm, blev kyrkor och kloster vitala delar av städernas liv, men städerna i sig var inte heliga.

Noter

1. Karen Armstrong. 1966. Jerusalem - One City, Three Faiths. New York: Ballantine Books. s. 7.
2. Liksom hos flera andra av de prekolumbianska folken i Mellanamerika visar de arkeologiska fynden att det rituella livet kretsade kring fertilitet, blodoffer och krigföring för att blidka gudarna och därigenom försäkra sig om fruktbarhet och goda skördar.
3. En mandala är en helig cirkel som representerar universum, dess kraft, relationen mellan dess delar och dess grundläggande centrum. Den återfinns som målning inom den tibetanska buddhistiska traditionen, den kan ritas upp i sanden, som de rituella cirkelarna inom den tantriska traditionen, den kan ges arkitektonisk utformning eller den kan uppenbara sig i form av en gudomlig plan för en stad, som fallet är i Varanasi.
4. Timothy Behrend. 1989. Kraton and Cosmos in Traditional Java. I *Archipel* 37:173–188.
5. Data för Birka bygger främst på Helen Clarke & Björn Ambrosiani (Red.) 1991. *Towns in the Viking Age*. Leicester: Leicester University Press.
6. Anne Holtsmark. 1992 (1970). *Fornnordisk mytologi: Tro och myter under vikingatiden*. Lund: Studentlitteratur.